

3. ETIKA I GRAĐANIN

Bojan Spaić

Sažetak: Crnogorsko društvo je multikulturalno, ustavno opredijeljeno za koncept građanske države, relativno tolerantno i izrazito društveno solidarno. Uprkos tome, problemi na polju građanstva i identiteta postoje usljed perpetuacije značaja pitanja političkih identiteta, multikulturnih prava i državnih simbola. U tim je uslovima osnovni pravac u kojem treba napredovati razvoj i jačanje diferenciranog građanstva zasnovanog na domovinskom identitetu koji umrežava i promovise pojedinačne kulturne identitete i na liberalno-demokratskim građanskim vrijednostima. Mehanizmi za ostvarenje toga cilja su prije svega: 1) kroskurikularno građansko obrazovanje zasnovano na vrijednostima individualizma, anti-autoritarnosti, društvene involviranosti i participacije, kritičnosti; 2) pravedno i imparcijalno funkcionisanje liberalno-demokratskih institucija koje može ojačati racionalni i diskurzivni karakter javne sfere; 3) javne politike koje se imaju kretati u pravcu ne samo tolerancije već i afirmacije kulturnog pluralizma (i uvažavanja različitosti uopšte).

Ključne riječi: *građanstvo, multikulturalizam, obrazovanje, pluralizam, identitet*

Abstract: Montenegrin society is multicultural and constitutionally established as a civic state, relatively tolerant and defined by a strong sense of social solidarity. Despite the former, problems in the field of citizenship persist with the perpetuation of issues of political identity, multicultural rights and state symbols. In these circumstances the main goal for the society as a whole should be the development and strengthening of differentiated citizenship based on a identity that connects and promotes particular cultural identities and liberal-democratic civic values. The mechanisms for the achievement of the goal are: 1) cross-curricular citizenship education based on the values of individualism, antiauthoritarianism, social involvement and participation, 2) just and impartial functioning of institutions that could strengthen the rational and discursive character of the public sphere, and 3) public policy that should move towards not only toleration but also promotion of cultural pluralism (and tolerance for difference in general).

Key words: *citizenship, multiculturalism, education, pluralism, identity*

* Mr Bojan Spaić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

3. 1. UVODNE NAPOMENE

Nakon sloma realsocijalističkih režima u svijetu krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog vijeka, interesovanje političke nauke se okreće pitanjima tranzicije socijalističkih društava ka liberalno-demokratskim. Politička teorija i filozofija se 70-ih godina počinju koncentrisati na neke, za klasičnu političku teoriju, novije teme: teoriju demokratije i naročito teoriju pravde. Dešavanja na svjetskoj političkoj sceni 90-ih godina prošlog vijeka, kakva su politike identiteta u Istočnoj Evropi, rastuća politička apatija, jačanje nadnacionalnih struktura, utiču na otvaranje još jedne velike teme za koju se često kaže (s obzirom na to da naznačajnija pitanja kompleksnih odnosa između individue, društva i države mogu biti posmatrana i iz ove perspektive) da prijete da zauzme horizont interesovanja političke filozofije. Radi se, naravno, o građanstvu. I dok je pravda kao centralna tema političke filozofije u drugoj polovini XX vijeka sugerisala, prije svega, ideju ispitivanja socijalnih i političkih aranžmana i institucija (tj. jednu u osnovi liberalnu ideju), koncept građanina je insistiranjem na pravima, statusu i identitetu člana zajednice privukao kako liberalne teoretičare, zamorene od analitičkih rasprava o pravdi koje su trajale skoro čitavu jednu generaciju, tako i „komunitariste, multikulturaliste i raščarane socijaliste”.¹ To je krajem prošlog i početkom novog vijeka, u jednom relativno kratkom periodu, dovelo do stvaranja skoro pa nepreglednog mora literature koja se bavi pitanjima građanskog društva i principa građanstva. Sa kritikom klasičnog liberalnog modela građanstva, određenog prije svega pravima i slobodama, u centar pažnje dolazi vrijednosna komponenta principa građanstva, naslonjena na republikanski koncept građanina kao aktera određenog obavezama i dužnostima prema političkoj zajednici, ali i problematika diferenciranog građanstva pokrenuta teškoćama liberalnih demokratija da inkorporiraju rastuće multikulturne zahtjeve u postojeće institucionalne šeme.

Osnovna namjera ovog dijela potprojekta jeste identifikacija centralnih vrijednosnih komponenti građanstva i analiza njihovog napretka u Crnoj Gori nakon sloma realsocijalizma. Razvoj građanskih vrijednosnih orijentacija u našem društvu, u proteklih dvadesetak godina, će biti upoređen sa nekim osnovnim crtama crnogorskog tradicionalnog etosa, kako bismo pokušali da ocrtao neke moguće pravce kretanja u ovim oblastima.²

¹ Vidi: Wayne Norman, Will Kumlicka, „Citizenship”, in: R. G. Frey, Christopher Heath Wellman (eds.), *A Companion to Applied Ethics*, Oxford, Blackwell Publishing, 2003, p. 213.

² Multikulturna demokratija se kao koncept zasniva dijelom na Lijphartovom shvatanju konsocijativne demokratije, a dijelom na multikulturalizmu. Ipak, naslovna tema upućuje prije na supstancijalne, etičke i filozofske probleme koji proističu iz građanskog sistema vrijednosti i njegovog napredovanja u Crnoj Gori, nego na institucionalne probleme koji proizilaze iz zahtjeva za samoupravljanjem i dijeljenjem vlasti u okviru jedne političke zajednice. Upravo stoga ćemo u radu daleko više pažnje posvetiti multikulturnoj komponenti ovog koncepta nego institucionalnoj. Vidi: Hans-Martien ten Napel, Florian Karim Thei-

3. 2. GRAĐANSTVO: ODREĐENJA I TEORIJSKE NEDOUMICE

Građanstvo se u političkoj nauci i teoriji određuje putem skupa prava, političkog statusa i oblika identiteta,³ kao „članstvo u samoupravnoj (selfgoverning) političkoj zajednici”.⁴ Uopšte uzevši, građanstvom se naziva set političkih praksi koje podrazumijevaju javna prava i obaveze u odnosu prema političkoj zajednici.⁵ Kao ključna praksa i ključna oznaka građanstva se najčešće uzima glasanje, pa se pod građanstvom prije svega podrazumijeva demokratsko građanstvo, tj. prakse građana u demokratskim državama. Demokratsko građanstvo je u ovom smislu određeno: 1) članstvom u demokratskoj političkoj zajednici; 2) pravima i koristima koje članstvo podrazumijeva i 3) učešćem (participacijom) u političkim, ekonomskim i društvenim procesima.⁶

Teoretičari su se nakon slabljenja države blagostanja, u potrazi za aktivnim građaninom, okrenuli: tržišnoj privredi, civilnom društvu ili državi (government). Tako su se argumenti u korist ukidanja države blagostanja osamdesetih godina dobrim dijelom koncentrisali na politiku zavisnosti koju taj oblik države razvija za čitave kategorije stanovništva (npr. samohrane majke, nezaposleni i sl.). Devedesetih godina, nakon pada realsocijalističkih režima i nastojanja istočnoevropskih država za ponovnim uspostavljanjem ili uvođenjem demokratskog društva, naglasak se u teoriji i politici stavlja na razvoj civilnog društva. Insistiranje na centralnoj ulozi državnih institucija u obrazovanju građanina je došlo kao kritika stanovišta koje povezuje građanstvo sa civilnim društvom ili tržišnom privredom.

Današnja koncepcija građanina ima uporište u republikanskoj i liberalnoj tradiciji. 1) Republikanski profil građanstva potencira primat interesa građana da politička prava koriste za sudjelovanje u zajedničkom odlučivanju o važnim pitanjima društva (naglašavanje obaveza nauštrb prava). Drugim riječima, u okviru republikanske tradicije se naglašava aktivna participacija u javnim praksama i funkcionisanju javnih institucija, tj. politički status se ističe kao centralan u definiciji građanstva. 2) Liberalni profil građanina u centar pažnje stavlja zanimanje za društvene i ekonomske aktivnosti i pripadajuće slobode, odnos prema politici određen interesom za očuvanje prava i sprečavanje njihovog ograničavanja od strane centara političke moći. Ukratko, liberalni profil ističe prava i slobode kao centralne u određenju

ssen, *Taking Pluralism Seriously: The US and the EU as Multicultural Democracies?*, in: Bart C. Labuschagne, Reinhard W. Sonnenschmidt (eds.), *Religion, Politics and Law*, Boston, Brill, 2009, pp. 363–392.

³ Naslanjajući se na klasično određenje građanstva, koje je dao britanski sociolog Thomas Humphrey Marshall (1893–1981) u članku *Citizenship and Social Class* iz 1949.

⁴ Wayne Norman, Will Kumlicka, *Ibid.*, p. 210.

⁵ Robert Belamy, *Citizenship – A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press, 2008, p. 3.

⁶ *Ibid.*, p. 12.

građanstva.⁷ 3) Treći profil građanina koji bismo mogli ocrtati predstavlja zapravo multikulturalističku opoziciju liberalnom i republikanskom modelu koji pod građaninom podrazumijevaju člana političke zajednice bez obzira na njegov posebni identitet ili identitete (kulturne, etničke, vjerske, polne, rasne i sl.)⁸. Više nego o trećem modelu radi se o poziciji u političkoj teoriji i praksi koja u fokus stavlja dihotomiju individualna prava – kolektivna prava. Najznačajniji argument multikulturalističke kritike liberalnog modela građanstva jeste taj da je vrijednosna neutralnost liberalne koncepcije prividna, te da shodno tome zasnovanost građanstva na jednakim pravima i slobodama zapravo predstavlja masku za favorizaciju dominantne društvene grupe. Multikulturalistički odgovor na ovaj problem jeste taj da priznavanje određenih manjinskih prava (odnosno setova prava) pod određenim okolnostima ne šteti građanstvu kao obliku identiteta, već naprotiv – da ga učvršćuje.⁹

Ova i bliska pitanja su otvorila čitav niz debata između univerzalističkih i diferencijalističkih koncepcija građanstva; prvih koje drže da je osnova građanskog identiteta prevashodno transcendiranje partikularnih identiteta i drugih koji smatraju da je transcendiranje posebnih identiteta i insistiranje na institucijama koje su slijepe za društvene razlike ne samo iluzorno već da favorizuje dominantne društvene grupe, te da je liberalni koncept građanstva moguće modifikovati bez opasnosti po funkcionisanje institucija u liberalnim demokratijama. Dvije teorijske pozicije svakako nijesu nepomirljive, naročito s obzirom na to da u savremenom svijetu izraženo insistiranje na jednakosti u pravima pod plaštom univerzalnog građanstva može, u uslovima izraženih multikulturnih zahtjeva, voditi nestabilnosti političke zajednice. Univerzalni građanski identitet, shvaćen kao osjećaj pripadnosti, ni u kom slučaju ne mora biti u koliziji sa konceptom diferenciranog građanstva, što ćemo u nastavku pokušati da obrazložimo.

Vil Kimlika i Vejn Norman su izdvojili iz multikulturalističke perspektive neko-like grupe zahtjeva (prava) upućenih liberalnim demokratijama od strane manjinskih društvenih grupa danas: 1) zahtjev za izuzimanje od zakona koji obeshrabruju ili otežavaju neke prakse specifične za pojedine kulturne zajednice; 2) prava pomoći za djelovanje u političkom društvu za koje većinskoj grupi nije potrebna pomoć (afirmativna akcija u pravcu povećanja mogućnosti pripadnicima manjinskih naroda; prava na korišćenje svog jezika pred zvaničnim institucijama); 3) rjeđi je set zahtjeva kojima se traži da se ograniči sloboda ljudi koji nijesu članovi kulturne zajed-

⁷ *Ibid.*, p. 43. Često se ističe kako određen stepen podudarnosti usljed nepostojanja konsenzusa u teoriji između ovih modela građanstva daje osnova da se njihove razlike u najmanju ruku relativizuju ako ne i anuliraju. Vidi: Mark P. Gaige, *Citizen: Past Practices, Prospective Patterns*, in: Jose V. Cipurut (ed.), *The Future of Citizenship*, The MIT Press, MA: Cambridge, 2008, p. 121.

⁸ U 90-im godinama prošlog vijeka se bilježi ogroman rast interesovanja za dvije grupe pitanja: građanstvo i multikulturalizam. Do početka decenije koja je na izmaku ove grupe pitanja nijesu sistematično i cjelovito dovođene u vezu.

⁹ Ovom će problemu, s obzirom na relevantnost za slučaj Crne Gore, i u nastavku rada biti posvećena posebna pažnja.

nice kako bi se zaštitila ta kulturna zajednica (ograničenje upotrebe engleskog jezika u Kvebeku), sa čim su komplementarni i slučajevi zahtjeva za uključivanje tradicionalnih i religijskih pravila u dominantni pravni sistem. I dok se sa ovim setom zahtjeva liberalne demokratije manje ili više uspješno nose, postoji jedan poseban set političkih zahtjeva koji može dovesti u pitanje cjelokupnu liberalnu koncepciju građanstva, građanskog društva pa i liberalne države: 1) posebna reprezentacija u okviru institucija vlasti (posebne izborne jedinice, rezervisana mjesta u parlamentu za etničke, religijske i druge grupe) i 2) zahtjev za samoupravom u okviru kulturnih zajednica (najčešće za zajednice koje su teritorijalno koncentrisane). Kimlika i Norman dodatno govore i o setu zahtjeva koji se tiču simboličkog priznanja značaja i statusa grupa u široj državnoj zajednici, kao što su: zastupljenost u državnoj himni, zastavi, javnim praznicima i sl.¹⁰

Iz ove perspektive, osnovni problem koji se često prezentuje kao skup strahova od multikulturalizma se najčešće izražava pitanjem da li priznavanje zahtjeva manjinskih grupa u liberalno-demokratskim državama ima dezintegrativni potencijal, te da li njihovo priznanje predstavlja opasnost za klasični koncept građanstva. Ova su pitanja dakako postavljena sa stanovišta značaja njihovog razmatranja za ovaj rad, dakle, u ograničanom obimu, kako bismo izbjegli šire implikacije ovako postavljenih problema na teorijskom planu. Naime, problem građanstva je u krajnjoj liniji problem identiteta i priznanja, što je *par excellence* problem političke filozofije, ali i problem institucionalnih aranžmana koji mogu proizići iz ovakvih i sličnih multikulturalnih zahtjeva. Iz perspektive političkih ideologija se pomenuti problem predstavlja kao dovođenje u pitanje vrijednosne neutralnosti liberalizma koji će možda doći u apsurdnu poziciju da svoju otvorenost za različite načine dobrog života mora agresivnije braniti kao samo jedan od načina dobrog života.

Kimlika i u jednom drugom radu, posvećenom isključivo multikulturalnom građanstvu, u centar pažnje stavlja odnos između liberalne koncepcije građanstva i multikulturalnih zahtjeva za posebnim pravima. On se tu naročito trudi da razmotri (in)kompatibilnost između građanskog identiteta i partikularnih identiteta u okviru liberalno-demokratske političke zajednice te da utvrdi koji to multikulturalistički zahtjevi predstavljaju opasnost po liberalnu državu. Njegov konačan zaključak je da je multikulturalizam moguće integrisati u liberalni model građanstva uz priznavanje polietničkih prava na participaciju, ali stavlja brojne rezerve kada je u pitanju set prava na samoupravljanje koja se mogu priznati različitim kulturnim zajednicama.¹¹ Ako ovaj nalaz povežemo sa opasnostima od nametanja zajedničkog identiteta, dobijamo čvor koji nije lako razmrsiti ni teorijski, a kamoli u realpolitici. U igru onda mora ući ono što Habermas naziva ustavnim patriotizmom, liberalnom idejom pravednih institucija kao uslova za razvoj osjećanja univerzalne pripadnosti liberalno-demokratskoj zajednici, dopunjenom idejom diferenciranog građan-

¹⁰ Wayne Norman, Will Kymlicka, *Ibid.*, p. 218–220.

¹¹ Vil Kimlika, *Multikulturalno građanstvo*, Podgorica, CID, 2004, str. 264–271.

stva u onom obimu u kojem ovo, po mišljenju Kimlike, ne vodi dezintegraciji jedne liberalne demokratije.

Sumirajući prethodno izlaganje, možemo zaključiti da i liberalni i republikanski profil građanina podrazumijevaju građanski identitet kao osjećaj pripadnosti političkoj zajednici u kojoj imaju jednaka prava i jednak status. Multikulturalni profil postavlja problem znatno drugačije, uključujući u priču probleme neutralnosti liberalnih prava, političke valence kolektivnih identiteta u okviru jedne političke zajednice, pluralizma načina dobrog života, pozitivne slobode i sl. Na kraju ovog dijela rada stoga valja napraviti skicu modela građanstva koji će biti korišćen za analize stanja u crnogorskom društvu. *Nаша osnovna pretpostavka jeste da liberalni koncept univerzalnog građanstva, dopunjen republikanskim idealom participacije putem političkog dijaloga i učešća u političkim procedurama, podrazumijeva praktično po prirodi stvari određene ustupke multikulturalističkom modelu.* Izostanak priznanja različitim kulturnim identitetima liberalna država ne može opravdati sve do onog momenta dok se partikularističke tendencije u društvu ne pojave kao fundamentalno suprotstavljene univerzalističkom modelu građanstva (tzv. radikalni multikulturalizam).¹² Koliko su ova teorijska opredjeljenja značajna za Crnu Goru, pokazaće se u redovima koji slijede.

3. 3. TIPOVI GRAĐANSTVA

U ovom dijelu ćemo dati pregled osnovnih tipova građanstva (pored univerzalnog i diferenciranog koje smo obrazložili) kako bismo objedinili teorijski okvir za razmatranje odnosa između etike i građanstva u Crnoj Gori. Kako je ovo neka vrsta dodatnog razmatranja, mi ćemo u nastavku pažnju u prvom redu posvetiti problemima ocrtanim u prethodnom dijelu rada (posvećenom određenju i modelima građanstva).

Jedna od najopštijih tipologija jeste ona koja građanstvo dijeli na nacionalno (tj. državno), evropsko i svjetsko (kosmopolitsko). O nacionalnom građanstvu smo govorili, ocrtavajući liberalni, republikanski i multikulturalni model građanstva, i o njemu će u ovom radu biti najviše govora. Evropsko građanstvo od ugovora iz Maastrichta, Amsterdama, Nice i Lisabona više nije teorijska konstrukcija već stvarnost evropskog pravnog poretka, sa otvorenim pitanjem da li je institucionalizacija dovoljna da formira osjećaj pripadnosti i ponudi okvir za osoben identitet. Svjetsko građanstvo je dobrim dijelom teorijska konstrukcija i izričit osjećaj pripadnosti (Diogen, Stoici, Tagore) star bar koliko i zapadna civilizacija. Doduše, globalizacija i

¹² „Liberal democracies can accommodate and embrace many forms of cultural diversity, but not all. (...) Liberal principles impose two fundamental limitations on minority rights. First, a liberal conception of minority rights will not justify (...) the demand by a minority culture to restrict the basic civil or political liberties of its own members (...) Liberal justice cannot accept any such rights which enable one group to oppress or exploit other groups”. Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford, Clarendon Press, 1995, p. 152. Za opsežna filozofska i teorijska razmatranja odnosa između ustavnih demokratija i politika priznanja kulturnih razlika vidi: Amy Gutmann (ed.), *Multiculturalism*, Princeton, Princeton University Press, 1994.

globalni demokratski deficit teško mogu u skorije vrijeme dovesti do institucionalizacije svjetskog građanstva, ili pak razviti specifičan široko rasprostranjen osjećaj pripadnosti, za razliku od nacionalnog pa i evropskog građanstva.¹³ Ipak, istraživanja vrijednosti (EVS, WVS) pokušavaju izmjeriti kosmopolitizam i lokalizam ispitanika i sadrže pitanja koja se tiču pripadnosti globalnoj zajednici, te će i u našem radu i ovaj član tipologije biti od nekog značaja.

Skorca pravi neku vrstu rezimea politikoloških (heuristički plodnijih) kategorizacija građana: 1) apatični neaktivci – koji ne učestvuju u političkim aktivnostima; 2) pasivni podržavaoci – koji redovno glasaju, prisustvuju patriotskim činovima, plaćaju takse i vole svoju zemlju; 3) specijalisti za kontakt koji periodično kantaktiraju lokalne i državne zvaničnike u vezi sa pojedinim javnim problemima; 4) komunikatori – koji su informisani o politici, redovno se uključuju u političke diskusije, pišu na novinskim forumima i šalju pisma podrške političkim liderima; 5) partijski aktivisti – koji rade za političke partije ili kandidate, uvjeravaju druge da glasaju, prisustvuju sastancima, doniraju novac partijama i kandidatima pa čak i dođu do pozicije partijskog kandidata; 6) aktivisti u lokalnoj zajednici – koji rade na lokalnim problemima i aktivni su članovi lokalnih zajednica; 7) protestni aktivisti – koji učestvuju u javnim demonstracijama, protestuju ako vlada učini nešto moralno loše, odbijaju da se pokoravaju nepravdičnim zakonima.¹⁴

Klaus Ofe, oslanjajući se na tipologiju političke kulture Gabrijela Almonda, smatra da su u modernoj državi građani u zavisnosti od njihovih odnosa prema političkim institucijama istovremeno: 1) participanti, kao kreatori političke vlasti, 2) podanici, kao oni koji su izloženi djelovanju države i 3) klijenti, kao korisnici usluga koje su im ponuđene od strane države. Ofe takođe omeđuje polje mogućeg odnosa ovih institucionalnih komponenti građanstva. Njihova potpuna harmonija ili pak potpuna disharmonija su u tom smislu samo ekstremni polovi mogućih odnosa institucionalnih aspekata građanstva u okviru savremene države blagostanja. Od naginjanja jednom ili drugom polu, smatra Ofe, zavisi stabilnost i vitalnost političkog sistema.¹⁵

Razmatranje tipologija građanstva je čini se najuputnije završiti klasifikacijom Brajana Tarnera koja potencira načine formiranja građanstva sa stanovišta aktivno-

¹³ Tihomir Žiljak, „Načelo građanstva i obrazovanje odraslih”, *Politička misao*, vol. XXXIX, br. 1, 2002, str. 111–112. Vidi: Taso G. Lagos, *Global Citizenship – Towards a Definition*, Center for Communication and Civic Engagement, unpublished working paper, <http://depts.washington.edu/ccce>, 2003; Andrew Linklater, „Cosmopolitan Citizenship”, in: Engin F. Isin, Bryan S. Turner (eds.), *Handbook of Citizenship Studies*, Sage Publications, London, 2002, pp. 317–333. O obrazovanju za kosmopolitsko građanstvo vidi: Audrey Osler, Hugh Starkey, *Changing Citizenship*, Maidenhead, Open University Press, 2005.

¹⁴ Jason A. Scorza, *Teaching Citizenship*, Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, CA: San Francisco, August 30–2, 2001, p. 28. Političkoški se ova pitanja razmatraju u okviru teme „Politička kultura”.

¹⁵ Claus Offe, „Democracy Against Welfare State: Structural Foundations of Neoconservative Political Opportunities”, *Political Theory*, Vol. 15, No. 4, November 1987, pp. 501–537; prema: Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, Beograd, Fakultet političkih nauka Beograd/Čigoja štampa, 2001, str. 50–51.

sti, odnosno participativnosti građana. Turner građanstvo, u zavisnosti od tipa socijalnog i političkog ambijenta, dijeli na: aktivno, pasivno, liberalno-pluralističko i plebiscitarno sa izrazitim pozitivnim nabojem u prvoj i trećoj kategoriji koje, sa svoje strane, potenciraju značaj i ulogu javne sfere, odnosno asocijativnih grupa usmjerenih na afirmaciju ljudskih prava.¹⁶ U razmatranjima koja se tiču građanstva u Crnoj Gori ova aktivistička komponenta će biti od naročito značaja s obzirom na karakter političke kulture kod nas.

3. 4. GRAĐANSTVO U CRNOJ GORI

Prethodno postavljena pitanja je neophodno bar provizorno, tj. za svrhe ovog rada, riješiti, rukovodeći se ne nekim preciznijim već prije svega analitički plodnijim konceptom građanina. U tom ćemo smislu pokušati da identifikujemo ključne momente građanstva kako bismo ocrtili odnos između etike kao sistema moralnih predstava, normi i vrijednosti i građanstva kao skupa prava, političkog statusa i *sui generis* identiteta članova političke zajednice. Smatramo da je za našu analizu teorijski najplodniji republikanski model građanina onako kako ga David Miller obrazlaže u članku „Citizenship and Pluralism”. Ovaj se model, po njegovom mišljenju, karakteriše komponentom aktivnosti pripadnika političke zajednice u oblikovanju pravaca razvoja i političkih odluka putem političke debate.¹⁷ Takođe, nužno je pretpostaviti da univerzalistički karakter građanskog identiteta kao ključnog identiteta sa političkom valencom nije isključiv u odnosu na partikularne identitete, čak ni u pogledu pojedinih kategorija političkih zahtjeva za priznanjem koji su zasnovani na partikularnim identitetima (zahtjeva za političkim pravima). Ovo nam ukazuje na centralne koncepte u okviru principa građanstva u Crnoj Gori, koje je neophodno i moguće obraditi. To su: 1) građanska prava; 2) građanski identitet; 3) vrijednosti građanskog društva. Prva dva koncepta su savladiva teorijski iz perspektive savremenih liberalno-demokratskih zajednica, ustavnog uređenja Crne Gore i osjećaja pripadnosti crnogorskoj političkoj zajednici, dok je treći koncept moguće analizirati sa sociološkim stanovišta putem promjena u vrijednosnim opredjeljenjima crnogorskih građana. U skladu sa ranije navedenom definicijom demokratskog građanstva, mi ćemo se ovim konceptom u Crnoj Gori baviti prije svega sa stanovišta odnosa prema institucionalnim aranžmanima liberalne demokratije, pa će identitet biti redukcioniistički interpretiran kao osjećaj pripadnosti političkoj zajednici, a vrijednosti građanskog društva će biti posmatrane sa stanovišta dominantnih vrijednosnih orijentacija u građanskom demokratskom društvu koje su podrobno ispitane u tranzicionoj teoriji. Smatramo da je taj pristup opravdan iz nekoliko razloga od kojih je najvažniji jasna opredjeljenja javne politike oličena u ustavnim i zakonskim rješenjima u ovoj oblasti. Upravo iz tog razloga ćemo na početku razmotriti ova opredjeljenja.

¹⁶ B. Turner, *Outline of a Theory of Citizenship*, in: Ch. Mouffe (ed.), *Dimensions of Radical Democracy*, London, Verso, 1992, p. 52; prema: Podunavac, *Ibid.*, str. 57.

¹⁷ David Miller, *Citizenship and Pluralism*, *Political Studies*, XLIII, 1995, p. 443.

3. 5. GRAĐANSKA DRŽAVA

Teorijski i istorijski, nacionalizam nije samo „strategija oblikovanja identiteta pripadnika jedne političke zajednice već, podjednako, i strategija učešća u nadmetanju oko prisvajanja ‘političkih dobara’”.¹⁸ Janoš Kiš smatra da je iz ove perspektive „uspostavljanje nacionalne države u etnički podijeljenom društvu (...) preuzimanje isključive kontrole od strane članova jedne nacionalne grupe nad onim dobrima (...) koja se raspodjeljuju posredstvom organa vlasti, ograničavajući ostale u sticanju dobara iz ovih inače oskudnih izvora”.¹⁹ Za razliku od nacionalne strategije u oblikovanju države crnogorski pravni poredak usvaja postnacionalnu strategiju (koja podrazumijeva građanstvo kao princip integracije političkog poretka), čineći je jednim od najznačajnijih ustavnih opredjeljenja. Član 1 Ustava Crne Gore iz 2007. godine Crnu Goru utvrđuje kao nezavisnu i suverenu državu republikanskog oblika vladavine, *građansku*, demokratsku, ekološku i državu socijalne pravde, zasnovanu na vladavini prava. Jedno od osnovnih određenja crnogorske države jeste, dakle, i to da je ona građanska. Po mišljenju Mijata Šukovića, to je i jedno od „najbitnijih utvrđenja ustavnog karaktera države Crne Gore”.²⁰ Profesor Šuković u svojoj detaljnoj analizi ustavnog koncepta građanske države utvrđuje nedvosmisleno neke njegove ključne komponente kao izričito ustavno opredjeljenje, te stoga i kao osnovni pravac svih javnih politika koje je u crnogorskom javnom prostoru moguće formulirati za vrijeme važenja Ustava iz 2007. S obzirom na iscrpnost analize, mi ćemo ovdje iz perspektive naše teme istaći samo njena centralna mjesta. Šuković smatra da su ključni momenti ustavne razrade koncepta građanske države sljedeći: 1) jednakost prava i sloboda pripadnim građanima Crne Gore bez obzira na grupne osobenosti, identitete i pripadnosti; 2) građanin kao nosilac suverenosti; 3) garantovanje posebnih individualnih prava pripadnicima manjinskih naroda koja se doduše mogu koristiti i u zajednici sa drugima, ali samo radi osiguravanja uspostavljanja jednakih uslova za ostvarivanje prava.²¹ Ova treća komponenta, s obzirom na multikulturalističke dileme koje smo prethodno iznijeli, kao i s obzirom na moguću napetost između pojedinih ustavnih utvrđenja, zaslužuje posebnu pažnju. Izričito opredjeljenje ustavotvorca jeste postnacionalni koncept građanstva koji, kako primjećuje Šuković, ne podrazumijeva nužno liberalni fetišizam u pogledu jednakosti prava. Ustav Crne Gore manjinska prava uređuje u članu 79 na sljedeći način:

„Pripadnicima manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica jemče se prava i slobode koja mogu koristiti pojedinačno i u zajednici sa drugima: 1) na izražavanje, čuvanje, razvijanje i javno ispoljavanje nacionalne, etničke, kulturne i vjerske posebnosti; 2) na izbor, upotrebu i javno isticanje nacionalnih simbola i obi-

¹⁸ Podunavac, *Op. cit.*, str. 67.

¹⁹ Janoš Kiš, *Na putu prevazilaženja nacionalne države*, uvodni tekst za skup „Kolektivna prava – za i protiv”, Novi Sad, 6. 12. 1996, prema: Podunavac, *Op. cit.*, str. 63–64.

²⁰ Mijat Šuković, *Ustavno pravo*, Podgorica, CID, 2009, str. 181.

²¹ Šuković pominje i još neke konstituente koncepta građanske države koji nijesu značajni za našu analizu, te im nećemo posvetiti posebnu pažnju.

lježavanje nacionalnih praznika; 3) na upotrebu svog jezika i pisma u privatnoj, javnoj i službenoj upotrebi; 4) na školovanje na svom jeziku i pismu u državnim ustanovama i da nastavni programi obuhvataju i istoriju i kulturu pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica; 5) da u sredinama sa značajnim učešćem u stanovništvu organi lokalne samouprave, državni i sudski organi vode postupak i na jeziku manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica; 6) da osnivaju prosvjetna, kulturna i vjerska udruženja uz materijalnu pomoć države; 7) da sopstveno ime i prezime upisuju i koriste na svom jeziku i pismu u službenim ispravama; 8) da u sredinama sa značajnim učešćem u stanovništvu tradicionalni lokalni nazivi, imena ulica i naselja, kao i topografske oznake, budu ispisani i na jeziku manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica; 9) na autentičnu zastupljenost u Skupštini Crne Gore i skupštinama jedinica lokalne samouprave u kojima čine značajan dio stanovništva, shodno principu afirmativne akcije; 10) na srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne samouprave; 11) na informisanje na svom jeziku; 12) da uspostavljaju i održavaju kontakte sa građanima i udruženjima van Crne Gore sa kojima imaju zajedničko nacionalno i etničko porijeklo, kulturno-istorijsko nasljeđe, kao i vjerska ubjeđenja; 13) na osnivanje savjeta za zaštitu i unapređenje posebnih prava”.

Primijetimo da su Ustavom Crne Gore zagarantovana reprezentaciona i polietnička prava u skladu sa principom afirmativne akcije koji je preciziran preporukama iz Lunda,²² dok prava na samoupravljanje, koja (po mišljenju Kimlike) u izvjesnoj mjeri mogu predstavljati opasnost po jedinstvo liberalno-demokratske zajednice, nijesu zajemčena. U polietnička prava spada i pravo na zastupljenost (u stavovima 9 i 10 navedenog člana Ustava), koje se u teoriji interpretira kao zahtjev za uključenošću („bazični impuls koji stoji iza zahteva za reprezentaciona prava jest integracija a ne separacija”).²³ U skladu sa pomenutim opredjeljenjima nadnacionalni karakter države, njena vrijednost i autoritet nijesu nešto što je izvedeno u odnosu na posebne narode i kulture, već je u odnosu na njih primarno.²⁴ Isto ne mora važiti i za identitet, s obzirom na to da se nadnacionalni identitet, shvaćen kao osjećaj pripadnosti, ne mora uzimati kao primaran, iako je zarad funkcionisanja liberalno-demokratskih institucija neophodno da postoji. U svakom slučaju, set manjinskih prava koja jemči Ustav Crne Gore ne dovodi u pitanje koncepciju diferenciranog građanstva (koje i podrazumijeva disparitet u pravnom statusu pojedinih grupa u društvu, ali u cilju inkluzije tih grupa)²⁵ koju je razvila teorija multikulturalizma²⁶, što dobrim dijelom uvažava crnogorsku društvenu stvarnost koja je suštinski i dekla-

²² *Preporuke iz Lunda*, Zaklada za multietničke odnose, 1999.

²³ Kimlika, *Ibid.*, str. 258.

²⁴ *Ibid.*, str. 264–265.

²⁵ Vidi: Jose V. Cipurut, *Citizenship: Mere Contract, or Construct for Conduct*, in: Jose V. Cipurut (ed.), *The Future of Citizenship*, The MIT Press, MA: Cambridge, 2008, str. 12.

²⁶ Iako veliki broj liberalnih teoretičara, naročito oni koji se bave teorijom pravde, tj. značajem institucionalnih aranžmana za funkcionisanje liberalnih demokratija, dovodi u pitanje koncept diferenciranog građanstva. Vidi: Kimlika, *Ibid.*, str. 253–257.

rativno izrazito multikulturalna²⁷ i daje najbolji pravni okvir koji je moguće zamisliti za usklađivanje univerzalističke pretenzije crnogorskog građanstva sa zahtjevima zasnovanim na pojedinim grupnim identitetima. To je i sasvim u skladu sa ustavnim opredjeljenjima Evropske unije koja se kreću u pravcu *Evrope građana* zasnovane na zajedničkoj političkoj kulturi i poštovanju temeljnih političkih principa, čime se kulturološke razlike definitivno pozicioniraju u domen privatnog.²⁸ No, jačanje građanskog identiteta zasigurno neće definitivno odlučiti ustavne odredbe već na njima zasnovane javne politike.

Građanska država se, prateći obrazloženja naše ustavno-pravne teorije, u dobrom dijelu svojih određenja poklapa sa liberalnom državom, naročito u onim određenjima koja podrazumijevaju jednak set prava i sloboda za sve građane bez obzira na njihove posebne identitete. Identitetska komponenta građanske države, s obzirom na iskazane dileme u multikulturalističkoj teoriji, je ključna u određenju pitanja kojima se ovdje bavimo na više načina: 1) ona podrazumijeva da crnogorski Ustav jasno usvaja postnacionalističku poziciju koja uzima da je veza između nacionalnog identiteta i funkcionisanja demokratske države u najboljem slučaju kontingentna, nikako nužna. To je u analizi profesora Šukovića identifikovano kao pitanje domovinskog identiteta – koji „umrežava” pojedinačne kulturno relativne identitete, budući da je nadnacionalan te i kompatibilan sa ovima. I dok su ustavna određenja jasna, ova je komponenta građanske države očigledno i najkontroverznija, jer podrazumijeva istančano razumijevanje i promišljeno odlučivanje o zahtjevima za pravima različitih kulturnih zajednica, o kojima smo govorili baveći se multikulturalističkim konceptom građanina. 2) Ovo dodatno podrazumijeva obavezu svih javnih subjekata da doprinose realnom osvarenju svojstava imanentnih građanskoj državi, što se prije svega odnosi na obrazovanje, državnih i društvene institucije, civilnog društva i medija (o čemu će kasnije biti više riječi).

Ustav, dakle, princip građanstva kao jezgro socijalne integracije društva, koji usmjerava državu na konstantno obraćanje pažnje na pitanje o tome koje „uslove mora da zadovolji da bi svakom svom građaninu mogla da osigura slobodu samostalnog izbora načina života i to u jednakoj meri za sve”.²⁹ Doduše, to ne znači ni na koji način da su drugi identiteti u društvu neuvaženi, njima su samo u slučaju njihovog ispoljavanja u vidu zahtjeva za priznanje jasno postavljene granice. Partiku-

²⁷ Često se može čuti da je multikulturalizam činjenica savremenog svijeta u prilog čemu se navodi odnos između broja etničkih grupa i broja država u svijetu (broj etničkih i nacionalnih grupa je naravno višestruko veći). Taj je razlog, ako je uopšte smislen, jako slab. Multikulturalizam, naime, nije činjeničko već normativno pitanje; ne radi se o tome da različite kulture prosto postoje u okviru jedne političke zajednice, već o tome da pluralizam kultura u okviru jedne zajednice ima političku valencu, tj. da iz kulturnih razlika proizilaze određeni politički zahtjevi. No, i po ovom kriterijumu Crna Gora je multikulturalno društvo. Vidjeti dodatno: Monstat, *Stanovništvo – nacionalna i etnička pripadnost*, Podgorica, 2004.

²⁸ Vidjeti rad Ivana Vukovića *Temeljne vrijednosti pravnog poretka Evropske unije*, u okviru potprojekta „Pitanja vrijednosti”.

²⁹ Podunavac, *Ibid.*, str. 77.

larne zajednice u okviru kojih možemo djelovati (kakve su, recimo, nacionalne ili kulturne zajednice) nijesu temelj političke konstitucije društva, prosto jer u političkoj konstituciji društva opredjeljujuću ulogu imaju racionalne i institucionalne spone između ljudi, a ne identitetske u strogom smislu, tj. emotivne i iracionalne. Dakako da ovim nije obezbijeđen identitetski milje koji obezbjeđuje integracija društva zasnovana na nacionalnom principu. Nacija kao strategija uređenja države obezbjeđuje zajednički etos koji je vezivno tkivo i supstancijalna, etička osnova za proceduralnu i racionalnu organizaciju društva. Ipak, ni građanstvo kao strategija nije bez osnova u ovom pogledu. Habermasova temeljna postavka u teorijskom razmatranju postnacionalnog (tj. građanskog) identiteta kao osnovne forme identiteta se zasniva na postavci da politička kultura za građanina jeste u građanskoj državi ono što je nacija za njenog pripadnika u nacionalnoj državi. Upravo politička kultura, u odsustvu emotivnih i iracionalnih supstantivnih osnova političkoj organizaciji društva, igra ulogu etičkog prostora iz kojeg institucionalni i proceduralni aranžmani dobijaju vrijednosno utemeljenje.³⁰ Kasnije će biti više riječi o korelaciji participativne političke kulture, univerzalističke koncepcije građanstva i vrijednostima građanskog društva.

3. 6. GRAĐANSKI IDENTITET

Klasična koncepcija univerzalnog građanstva kao identiteta različitog od pojedinačnih identiteta u okviru neke zajednice, i naravno neisključivog u odnosu prema ostalim identitetima, je ona kojom ćemo se voditi razmatrajući građanski identitet u Crnoj Gori. Štaviše, za analizu građanstva u Crnoj Gori, kao i za projekciju kretanja na ovom planu za nas će ova identitetska dimenzija biti jedna od najznačajnijih.³¹ Ona je, dakle, u prvom redu određena pripadnošću političkoj zajednici, a ne nekim posebnim grupnim pripadnostima u okviru te zajednice. Odnos građanskog identiteta sa tim posebnim identitetima je komplementaran do određene mjere, tačnije do mjere u kojoj ne dovodi u pitanje funkcionisanje liberalno-demokratskih institucija. To u praksi znači da u zavisnosti od situacije multikulturalna prava mogu biti priznata radi izjednačavanja statusa društvenih grupa bez bojazni po građanski identitet, ali takođe i to da demarkacionu liniju u ovom pogledu u realpolitici nije moguće a priori povući, tj. nije moguće unaprijed procijeniti koja multikulturalna prava jednom priznata mogu predstavljati opasnost po princip građanstva. Sasvim jasno, građanski identitet u Crnoj Gori je normativni koncept na dva načina: 1) princip građanstva je putem koncepta građanske države proklamovan u Ustavu Crne Gore; 2) crnogorsko društvo je možda izašlo iz institucionalne tranzicije, ali nije izašlo iz vrijednosne tranzicije, drugim riječima, partikularni identiteti istaknu-

³⁰ Za više o političkoj kulturi u Crnoj Gori vidjeti dio potprojekta naslovljen „Politička kultura”.

³¹ Ovo utoliko prije što je građansko društvo i u dijelu potprojekta „Pitanja vrijednosti”, koji je naslovljen „Etika i pravni poredak”, identifikovano kao jedno od centralnih vrijednosnih opredjeljenja crnogorskog pravnog sistema.

ti devedesetih godina još uvijek dominiraju u crnogorskom javnom životu u odnosu na nadnacionalni građanski identitet. Ova je druga stavka sa stanovišta ostvarenja vrijednosnih opredjeljenja crnogorskog pravnog poretka problematičnija utoliko što je u zapadnim liberalnim demokratijama prisutan trend afirmacije kolektivnih prava uz problem kapaciteta postojećih institucija da ova inkorporiraju. Ipak, za funkcionisanje liberalno-demokratskih institucija izgleda da je neophodna neka vrsta jedinstvenog identiteta bar kao osjećaja pripadnosti političkoj zajednici. Kimlika uvjerljivo pokazuje da saglasnost oko proceduralnih i formalnih pravila, ili pak poštovanje liberalno-demokratskih vrijednosti, nijesu dovoljni za jedinstvo u multikulturalnom društvu, već da je neophodno postojanje supranacionalnog identiteta kao osjećaja pripadnosti i ponosa u vezi sa njim.³² Izričitim ustavnim opredjeljenjem za koncept građanske države, retorikom ključnih političkih aktera, izgradnjom liberalne i participativne političke kulture, kao i nekom vrstom prihvatanja selektivnosti u društvenoj memoriji koja je iznjedrila diskurs o Crnoj Gori kao „multikulturalnom raju”, crnogorsko društvo se nesumnjivo kreće u pozitivnom smjeru u ovom pogledu. To je konačno uklopljivo u Tejlorov i Kimlikin odgovor na pitanje o društvenoj koheziji u uslovima multikulturalnosti. On se sažeto sastoji u tome da ne treba graditi univerzalni identitet *uprkos* pojedinačnim identitetima, već ga naprotiv treba *zasnovati* na pojedinačnim identitetima, tj. na raznovrsnosti kao osnovu jedinstva.³³ Ovo kao preduslov zahtijeva izraženu društvenu solidarnost koja u Crnoj Gori, bar prema istraživanjima javnog mnjenja, postoji. Neka od istraživanja sprovedena u prethodnoj deceniji ukazuju na postojanje visokog stepena društvene solidarnosti koja može pogodovati razvoju jednog identiteta koji umrežava partikularne identitete. Interpretacija podataka o društvenoj solidarnosti je dovela istraživače do zaključka da ova nije temeljena isključivo na nekim vrijednostima preživjelim iz realsocijalističkog sistema vrijednosti, već da se zasniva i na tradicionalnim karakteristikama crnogorskog etosa. To svakako ukazuje na stabilnost solidarnosti kao vrijednosti u crnogorskoj društvenoj svijesti. Takođe, ispitanici pokazuju u značajnoj mjeri osjećaj ponosa činjenicom da su građani svoje zemlje, što svakako pogoduje razvoju domovinskog identiteta (EVS pokazuje da je 82,6% ispitanika umjerno ili veoma ponosno time što su građani Crne Gore; ovi procenti su ipak manji od procenata u velikom broju evropskih država). Rezultati dobijeni sociološkim istraživanjima nam ukazuju na to da crnogorsko društvo dobrim dijelom ispunjava uslove koji se u teoriji uzimaju kao značajni u formiranju i održavanju diferenciranog građanstva bez bojazni po stabilnost države i funkcionisanje institucija. Mi ćemo analizirati dodatno osjećaj pripadnosti i etničku distancu kako bismo upotpunili sliku o mogućnostima ostvarenja ustavnih proklamacija i utvrđenih ciljeva u ovoj oblasti.³⁴

³² Kimlika, *Ibid.*, str. 271–276.

³³ Kimlika, *Ibid.*, str. 277–278; Charles Taylor, *The Politics of Recognition*, in: Amy Gutmann (ed.), *Op. cit.*, pp. 25–75.

³⁴ Korišćena su sljedeća istraživanja: Pavle Jovanović, *Politička kultura u Crnoj Gori*, Podgorica, CID, 2002; B. Đukanović, M. Bešić, *Svetovi vrednosti*, Podgorica, CID, 2000; CE-DEM, *Etnička distanca u Crnoj Gori*, 2007; Rezultati Evropskog istraživanja vrijednosti,

Osjećaj pripadnosti: Sprovedena istraživanja su, dakle, mjerila koju zajednicu ispitanici shvataju kao primarnu, tj. sa kojom se zajednicom oni primarno identifikuju. Uporedićemo rezultate dobijene istraživanjem Pavla Jovanovića iz 2002. godine i rezultate dobijene u Evropskom istraživanju vrijednosti, urađenom 2009. godine.³⁵

Tabela 3.1.

	Pavle Jovanović	EVS
Lokalna zajednica	24,1%	57,3%
Crna Gora	35,6%	28,7%
Evropa	6,9%	2,9%
Svijet	6,9%	6,1%
Ne znam i bez odgovora	4,1%	4%

Poređenja radi, dajemo i rezultate odgovora na isto pitanje u WVS (Svjetskom istraživanju vrijednosti) za neke zemlje:³⁶

Tabela 3.2.

	Mađarska	Poljska	Češka	Slovenija	Bugarska	Rumunija	Hrvatska	Slovačka
Grad	37.8	31.9	38.7	46.0	47.2	50.4	69.3	60.2
Regija	3.4	15.2	16.2	9.2	5.0	16.3	8.8	9.6
Nacija	49.0	44.3	37.1	38.7	39.9	27.6	16.5	22.9
Kontinent	5.0	6.0	3.3	1.3	3.0	3.3	1.2	3.2
Svijet	4.8	2.6	4.7	4.8	4.9	2.4	4.2	4.1

sprovedenog u Crnoj Gori 2008. godine. Dakako, ovaj se rad samo sekundarno bavi analizom istraživanja javnog mnjenja, te tabele, podaci i analize rezultata neće biti detaljno prikazani. Dodatni razlog je i taj što su se autori istraživanja obrađenih u nastavku i sami temeljno pozabavili ovim pitanjima, dok će detaljne analize podataka dobijenih Evropskim istraživanjem vrijednosti uskoro biti dostupne crnogorskoj javnosti.

³⁵ Stavovi koji se ovdje upoređuju su dobijeni odgovorima na dva, unekoliko različita pitanja. Pitanje u istraživanju Pavla Jovanovića je glasilo: „U kojoj se zajednici Vi lično osjećate najbolje, najsigurnije i njenim istaknutim pripadnikom?“, dok je pitanje u EVS-u glasilo: „Kojom od ovih geografskih grupa Vi prvenstveno pripadate?“. Takođe, u upitniku prvopomenutog ispitivanja je osim nabrojanih odgovora bio ponuđen i odgovor kojim se izražava prvenstvena pripadnost „Saveznoj Republici Jugoslaviji“ koju je izrazilo čak 22,4% stanovnika. S obzirom na tadašnje, predreferendumske odnose između ovih pripadnosti, može se pretpostaviti da je izražena pripadnost SRJ jednim dijelom „pretvorena“ u pripadnost lokalnoj zajednici (složenije kalkulacije na osnovu EVS upitnika koje bi ovo potvrdile ili osporile još uvijek nijesu dostupne).

³⁶ Vlado Miheljak, *Slovenia in central Europe – Merely meteorological or a value kinship*, in: H. D. Klingemann, D. Fuchs, J. Zielonka, *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*, Routledge, 2006, p. 123.

U teoriji se, ipak, nije uspjela pronaći čvrsta korelacija između ovako mjenenog osjećaja pripadnosti i drugih mjenenih stavova te nam prethodni podaci ne mogu dati (možda i na sreću) definitivan odgovor na pitanje o domovinskom identitetu i njegovom napredovanju. Pitanje se stoga prije može okarakterisati kao normativno nego kao činjeničko, tj. s obzirom na politička i ustavna opredjeljenja prije možemo govoriti o napretku građanstva kao o normativnoj kategoriji u nedostatku pouzdane činjeničke evidencije.

Etnička distanca: Neki od stavova koji su bili predmet istraživanja nam u neku ruku mogu pobliže objasniti koliko je opravdano očekivati od crnogorske političke zajednice da razvije nadnacionalni identitet (uz uslove koje smo prethodno postavili) u narednom periodu. Zaštita manjina je u navođenom istraživanju Pavla Jovanovića kao važna vrijednost identifikovana kod čak 78,6% ispitanika. Po istom istraživanju građani Crne Gore u 82,6% iskazuju spremnost da žive u susjedstvu sa pripadnicima druge vjere ili nacije, što ukazuje na visok stepen tolerancije različitosti i važan je faktor stabilnosti multikulturalnog društva. Razlike i napetosti između pripadnika raznih nacionalnosti su se ocjenjivale kao osrednje izražene. Državno-politički kontekst tog istraživanja je, s obzirom na to da je rađeno prije izglasavanja nezavisnosti na referendumu 2006. godine, znatno različit od današnjeg (osnovna politička podjela u tom kontekstu bila je ona između unionista i independentista, sa jasnim afilijacijama pojedinih etničkih skupina). I EVS pokazuje da socijalna distanca prema pripadnicima manjinskih naroda i drugih vjeroispovijesti nije previše izražena.

Drugo istraživanje, sprovedeno nešto ranije (2004. i 2007. godine), pobliže se bavilo etničkom distancom u Crnoj Gori (koja se najkraće može odrediti kao spremnost pojedinih etničkih grupa da stupaju u međusobne odnose). Ono je od posebnog značaja jer je rađeno metodološki identično u dva navrata te su se njime uspjeli registrovati i trendovi u ovom pogledu u predreferendumske i postreferendumske Crnoj Gori. Iako etnička distanca nije primarni predmet našeg rada, ona je relevantna prije svega iz perspektive proklamovanih vrijednosti pravnog poretka i u ovom članku postavljenog cilja za razvoj u ovoj oblasti u narednom periodu. Uopšte uzevši, ova dva istraživanja pokazuju da je ukupna etnička distanca u Crnoj Gori porasla u odnosu na predreferendumski period, što svakako ne ide u prilog razvoju domovinskog identiteta kao osjećaja pripadnosti jednoj političkoj zajednici. Doduše, autori istraživanja ocjenjuju da je povećanje etničke distance prije svega refleks promjena u vezi sa referendumskim procesom, nego neki izrazito negativan i strukturalno uslovljen trend. Mi ćemo u zaključku ipak adresirati neke od problema u vezi sa etničkom distancom i skicirati načine njihovog rješavanja iz perspektive postavljenog cilja.

3. 7. GRAĐANSKE VRIJEDNOSTI

Tranziciona teorija je u prethodne dvije decenije identifikovala osnovne vrijednosne komponente građanskog društva u uslovima kulturne transformacije realosocijalističkih društava. Po tim ocrtanim linijama možemo pratiti i razvoj građanskih vrijednosti u Crnoj Gori i projektovati njihovo napredovanje u budućnosti. Socio-

loški posmatrano, ključni pojam za identifikaciju promjena u vrijednosnim orijentacijama građana u liberalnim demokratijama je pojam društvene svijesti, koja (pojednostavljeno) predstavlja relativno stabilan sistem vrijednosnih obrazaca pojednaca i grupa u određenom društvu kojoj sa „materijalne” strane odgovaraju određeni društveni odnosi koji je oblikuju i postepeno mijenjaju. Ta je svijest u tranziciji crnogorskog društva u sebi inkorporirala bar tri vrijednosna profila od kojih je svaki određen ili liberalizmom, ili socijalizmom i ili tradicionalizmom.³⁷ I socijalistički i tradicionalistički vrijednosni profil djelimično isključuju koncept građanstva koji smo u prethodnim djelovima rada analizirali, tako da se kao zadatak nameće identifikacija onih elemenata liberalne vrijednosne orijentacije koji su osnovni pokazatelji (ne)postojanja modela demokratskog građanstva u Crnoj Gori. Sa tog se stanovišta kao ključne vrijednosti koje ukazuju na stepen razvoja participativne političke kulture te time i razvoja građanstva u Crnoj Gori pokazuju *individualizam, neautoritarnost, racionalnost, participacija*.³⁸ Od napredovanja ovih momenata društvene svijesti zavisi razvoj i održivost i razvoj demokratskog građanstva. Dodatno, bazični konsenzus u vezi sa ovim vrijednosnim profilom je neophodan uslov za strateško planiranje i spremnost na kolektivnu akciju usmjerenu na ostvarenje zajedničkih razvojnih ciljeva. U dijelu potprojekta „Pitanja vrijednosti”, naslovljenom „Politička kultura”, Olivera Komar je ukazala na to da se politička kultura u Crnoj Gori može okarakteristi kao podaničko-participativna i, što je možda još važnije, identifikovala nepodudaranje između političke strukture (koja je liberalno-demokratska) i političke kulture (koja je, ipak, dominantno podanička). To ukratko znači da u izvjesnoj mjeri postoji nesrazmjera između institucionalnog ustrojstva jedne države i temeljnih vrijednosnih orijentacija njenih građana. U nastavku ćemo pokušati da identifikujemo na koji je način moguće pojačati ovaj participativni aspekt crnogorske političke kulture iz perspektive građanstva.

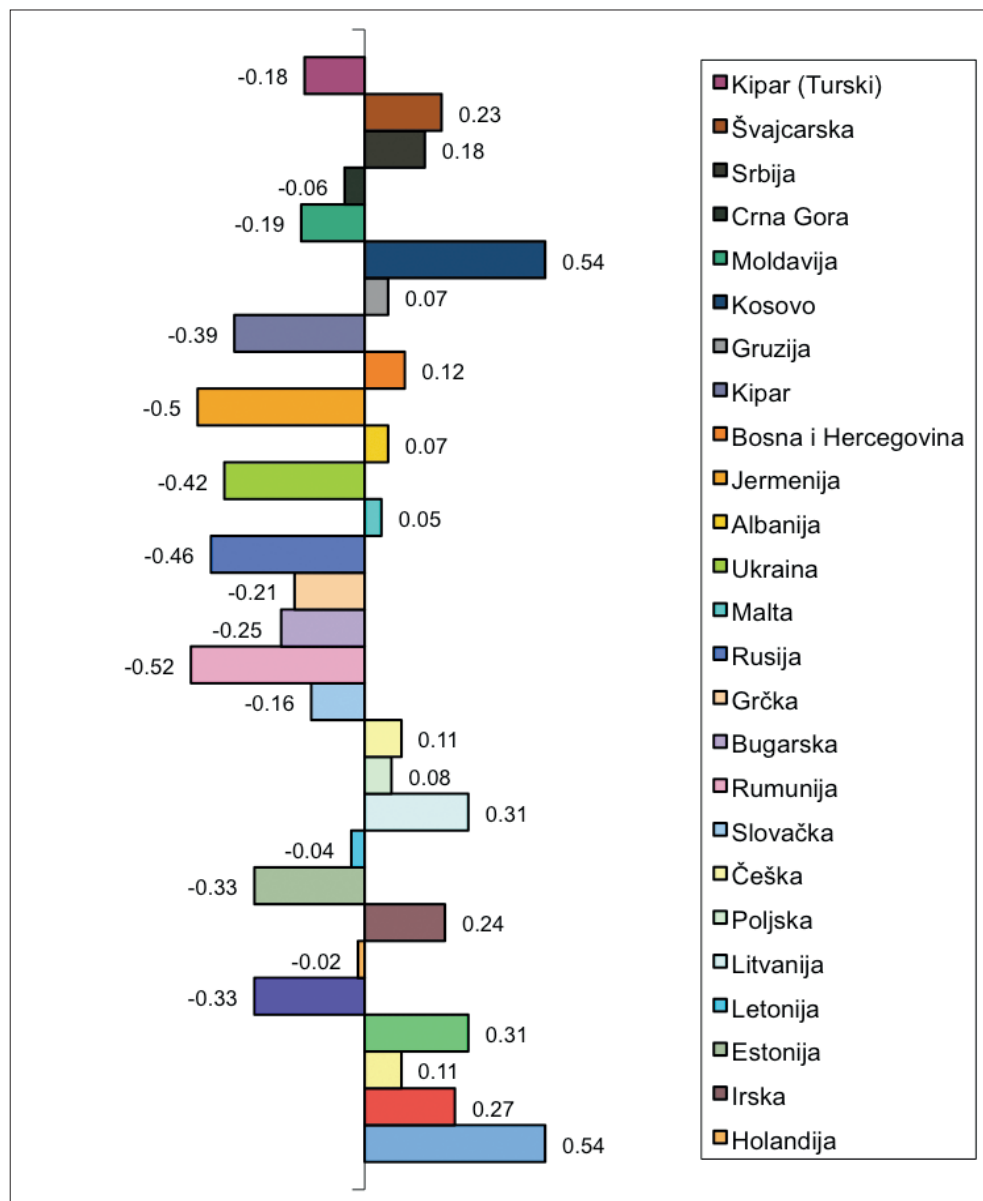
Sa stanovišta građanstva, i to demokratskog građanstva, od naročito je značajna vrijednost participacije koja se u EVS pokušava operacionalizovati putem stavova koji se tiču socijalnog aktivizma, volonterizma i političkog aktivizma. U tabelama je prikazano kako u ovim oblastima stvari stoje u Crnoj Gori prema rezultatima Evropskog istraživanja vrijednosti kao neka vrsta potvrde da se u ovom pogledu može napredovati dinamičnije i rezolutnije nego do sada. Involviranost u politički proces i spremnost na različite oblike političkog aktivizma je u Crnoj Gori po EVS-u slabo izražena. Radi preglednosti i mogućnosti, na kraju rada je dat uporedni pregled rezultata istraživanja standardizovanim skorovima (Tabela 3. 3). Sličan je slučaj i sa društvenim aktivizmom mjerenim pripadnošću dobrovoljnim organizacijama (NGO i sl.). Čak 80,6% ispitanika je pokazalo nespremnost ispitanika na društveni aktivizam. Tabela 3.4. pokazuje procenat građana koji su u ovom smislu aktivni.

Razvoj građanskog vrijednosnog profila je neophodno temeljiti na osnovama onih tradicionalnih vrijednosti crnogorskog društva koje ga mogu podržati kao

³⁷ Đukanović, Bešić, *Ibid.*, str. 179.

³⁸ Vidi: Đukanović, Bešić, *Ibid.*, 101–102.

Tabela 3. 3. Politički aktivizam: (-) neaktivni; (+) aktivni

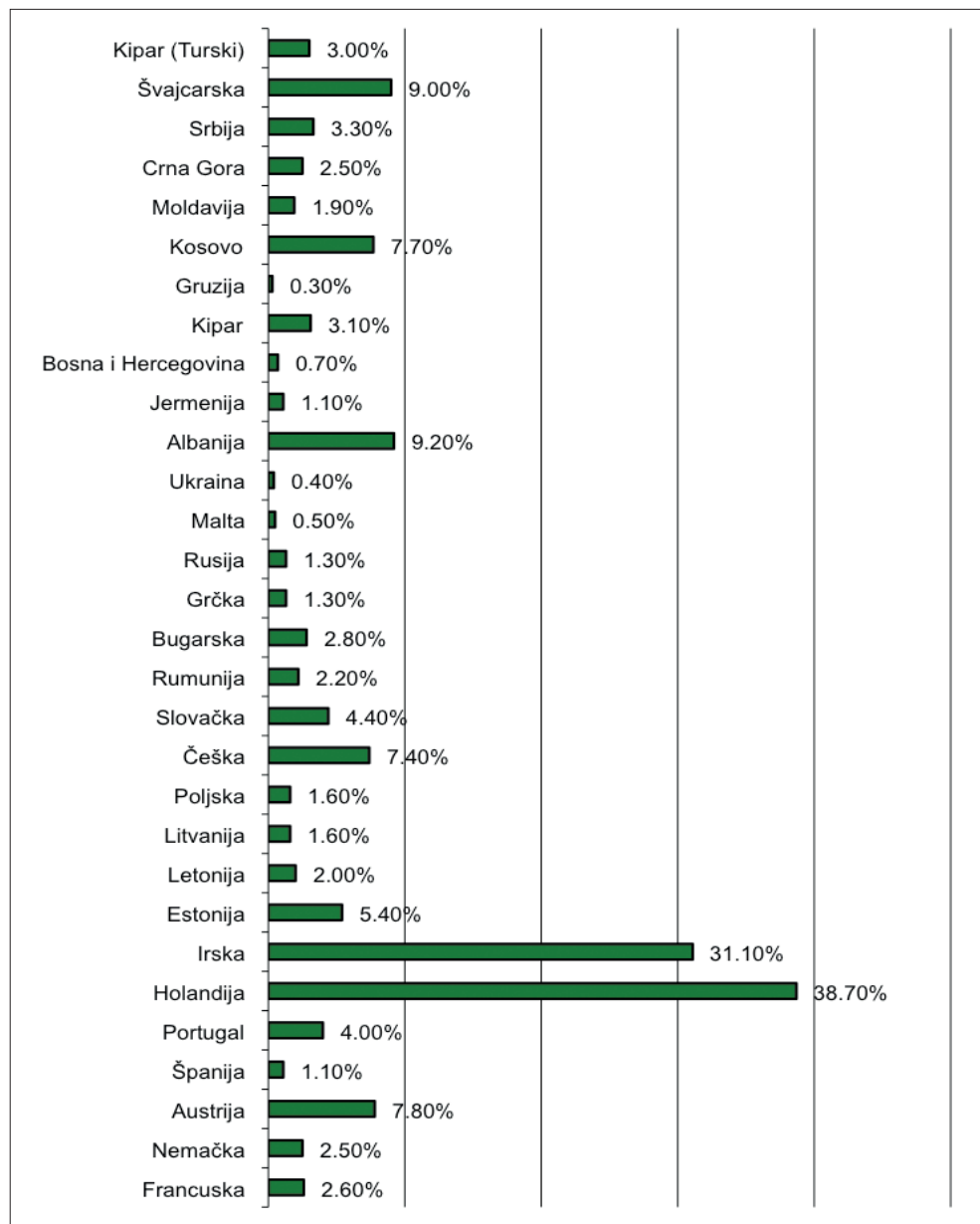

supstancijalni osnov jedinstvenog identiteta. S obzirom na multikulturalnost crnogorskog društva kao osnov građanskog identiteta, dolaze u obzir isključivo one tradicionalne vrijednosti koje su inkluzivne u odnosu prema različitim kulturnim profilima pojedinačnih kulturnih zajednica. Ukratko, osjećaj pripadnosti jedinstvenom identitetu se može zasnovati (kao što Kimlika i Tejlor naglašavaju) isključivo

na sposobnosti tog identiteta da integriše i unapređuje pojedinačne kulturne profile u njegovom okviru. *Pri tom nije dovoljno insistirati na Crnoj Gori kao društvu koje prosto toleriše različite kulture, već kao društvu koje uspješno integriše i promovira različite načine dobrog života date u pojedinim kulturama bez opasnosti po njihove posebnosti.* Jedinstveni crnogorski identitet zavisi od stepena prihvatanja i uvažavanja kulturnog pluraliteta kao osnovne vrijednosti crnogorskog kulturnog prostora. I ranije smo ukazali da ne postoji nužna veza između jačanja kulturnog pluraliteta i slabljenja liberalno-demokratskih institucija, već se upravo osjećaj pripadnosti nadnacionalnoj zajednici može najprije pojaviti ukoliko se ta zajednica shvata kao uslov opstanka, funkcionisanja i razvoja partikularnih identiteta koji postoje u njenim okvirima. Dakako, ta zajednica u prvom redu mora biti institucionalno stabilna i obezbjeđivati pristup političkim dobrima na racionalnim i pravednim osnovama. Utoliko se uspostavljanje i funkcionisanje institucija liberalne demokratije pojavljuje kao neophodan formalni ili proceduralni uslov za jačanje jedinstvenog nadnacionalnog identiteta u Crnoj Gori, tj. za ostvarenje principa građanstva. Privodeći rad kraju, osvrnimo se na demokratsko građanstvo i mogućnosti njegovog napredovanja.

Razvoj i promocija određenih vrijednosti u društvu nije zadatak koji može obaviti jedan naraštaj. Sva istraživanja vrijednosti pokazuju da su one relativno stabilne čak i u uslovima korjenitih institucionalnih promjena koje jedno društvo mogu zadesiti. To možda najbolje pokazuju istraživanja koja su u Crnoj Gori urađena u okviru tranzicione teorije i koja uvjerljivo pokazuju da radikalne promjene institucionalnih aranžmana nijesu dovele do iskorjenjivanja tradicionalnih vrijednosti, a da tek postepeno dovode do njihovog slabljenja. Najpouzdaniji dugoročni način promjene u postojećem sistemu vrijednosti jeste svakako *obrazovanje*. Bezmalobesno rasprave koje se tiču građanstva u obzir uzimaju primarnu i školsku socijalizaciju kao način formiranja zajedničkih vrijednosti jednog društva, iako je teorija daleko od toga da dođe do saglasnosti u pogledu vrijednosti koje treba njegovati u jednoj liberalnoj demokratiji ili pak obrazovanja koje je najbolje za te svrhe. Reforme koje su u školski sistem Crne Gore dovele do uvođenja predmeta „Građansko vaspitanje” i „Građansko obrazovanje” će se svakako pokazati nedostatnim za održavanje i njegovanje građanskih vrijednosti. Bez sumnje u dobre namjere idejnih tvorca, neophodno je ukazati na izuzetno ograničen domet koji prosto uvođenje predmeta ima u jačanju građanskog identiteta u jednom društvu. *U bilo kom obliku društvenog uređenja cjelokupno je obrazovanje građansko obrazovanje.* Nijedna građanska vrijednost se ne može kod pojedinca programirano formirati uvođenjem jednog predmeta u školske programe (naprotiv, takav predmet ima izgleda da postane marginalan kao što je to slučaj sa predmetima poput „Ustav i prava građana”). Ako obratimo pažnju na vrijednosti građanskog društva koje smo ranije analizirali, primijetićemo da individualni razvoj svake od njih zahtijeva ne predmetne već sistemске promjene kako u oblasti primarne tako i u oblasti sekundarne socijalizacije. Uostalom, izostanak građanskih vrijednosti i vrlina u Crnoj Gori je moguće obrazložiti putem strukture i funkcija crnogorske porodice i crnogorskog osnovnog obrazovanja. Pomenuti problemi uostalom nijesu promakli ni autorima Strategije Gra-

Tabela 3. 4. Socijalni aktivizam (aktivni)

đanskog vaspitanja i Građanskog obrazovanja od 2007. do 2010. godine. Samoreprodukcija ovih slabih tačaka u obrazovanju je neminovna sve dok strogom selekcijom i profesionalnim inspeksijskim nadzorom ne bude obezbijeđen nastavni kadar u osnovnim i srednjim školama koji će omogućiti implemetaciju principa na koji-

ma počiva reforma obrazovanja iz 2004/05, tj. koji će obezbijediti kroskurikularnost građanskog obrazovanja.³⁹

Osim obrazovanja, osnovni činioci koji mogu uticati na jačanje građanskih vrijednosti i vrlina u Crnoj Gori su svakako: 1) državne institucije; 2) civilno društvo; 3) mediji. 1) Sa stanovišta institucija se veoma malo pažnje posvećuje njihovoj ulozi u procesu sekundarne socijalizacije, što je u periodu njihovog tranzicionog oblikovanja očekivano, ali se ne može opravdati u periodu njihove relativne stabilnosti. Smatramo da su najveće prijetnje jačanju jednog modela univerzalnog, ali i diferenciranog građanstva (kako smo ranije obrazložili) sa stanovišta institucionalnog funkcionisanja: a) netransparentnost rada, b) nepravičan pristup institucijama (putem porodičnih veza, mita, poznanstva, korupcije i sl.) i konačno c) izostanak obrazovne uloge institucija. 2) Organizacije civilnog društva su u toku tranzicije odigrale značajnu ulogu u formiranju građanske svijesti, jačanju institucija i kontroli njihovog rada. No, društveni napredak mora biti praćen i od strane NVO sektora, naročito s obzirom na to da evolucijom društvenog kulturnog i institucionalnog funkcionisanja, bezupitnost njegove tranzicione progresivnosti može doći u pitanje. U korak sa jačanjem principa građanstva moraju ići i napreci u civilnom sektoru, naročito u pogledu: a) odgovornosti i transparentnosti poslovanja; b) otvorenosti za nove kadrove, pravce djelovanja i ideje, a sa stabilizacijom političkog okvira i c) veće usmjerenosti na pitanja od lokalnog značaja (ne samo geografski već i institucionalno). Sa stanovišta građanstva, ovaj je sektor dosta uradio u pravcu formalne edukacije, izdavanja osnovnih publikacija, podizanja nivoa svijesti, ali ostaje još prostora da se građanstvo afirmiše ne samo kao svijest o potrebi participacije u političkom procesu na jednom nivou (odnos vlast opozicija i sl.), već kao set prava i obaveza, politički status i osjećaj pripadnosti jednoj političkoj zajednici na svim nivoima političkog organizovanja i odlučivanja (vertikalno i horizontalno). To bi po pretpostavci dovelo i do povećanja stepena povjerenja u institucije civilnog društva (koje sada po EVS-u iznosi oko 49%). 3) Konačno, napomenuli smo, mediji su jedan od značajnijih činilaca uobličavanja građanskih vrijednosti i vrlina, kako obrazovno tako i otvaranjem prostora za nesmetano izražavanje slobode mišljenja. Reforma medija koji su u vlasništvu države još nije dala odgovarajuće rezultate na supstancijalnom planu. Dakako da je insistiranje na otvorenosti urodilo plodom u smislu zastupljenosti suprotstavljenih stavova i političkih opcija, ali se u nepristrasnoj i visoko-profesionalnoj uređivačkoj politici nije otišlo predaleko. Ovo je polje na kojem svakako postoji prostor za napredak. Sa druge strane, političko-aktivistička orijentacija nezavisnih medija u Crnoj Gori, koja je devedesetih godina imala praktično disidentski karakter je počela da se takođe ispoljava kao svojevrsna zatvorenost za alternativna mišljenja, naročito ona stručna (što je svakako i jedan od uzroka za visoko nepovjerenje u medije registrovano u skorijim istraživanjima; EVS pokazuje da

³⁹ Zorica Kotri, Vidosava Kaščelan, Anđa Backović, Zoran Lalović, *Strategija Građanskog vaspitanja i Građanskog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama u Crnoj Gori 2007–2010*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2007.

čak 79,4% ispitanika ima malo ili nimalo povjerenja u štampane medije). Insistiranje na „ključnim” političkim pitanjima kao jedinim legitimnim ima jednim dijelom za posljedicu siromašenje javnog prostora i marginalizaciju mišljenja koja izbjegavaju holistički pristup društvu i insistiraju na pojedinim oblastima društvenog života. Ovo je svakako jedan od faktora koji negativno utiču na uži društveni i lokalni aktivizam koji zapravo jedini mogu dovesti do neke vrste orijentisanosti na inovaciju kao razvojnu šansu crnogorskog društva, doprinijeti javnoj debati, političkoj kulturi i demokratskom građanstvu.

3. 8. ZAKLJUČAK

3. 8. 1. STANJE

1) *Multikulturalno društvo*. Crnogorsko društvo je izrazito multikulturalno, ne samo po kriterijumu suživota više kultura u okvirima jedne političke zajednice već i po tome što se kulturne razlike u okvirima te zajednice uzimaju kao politički značajne. Politička valenca različitih kulturnih identiteta se ogleda u postojanju identitetski uslovljenih zahtjeva za integracijom, reprezentacijom i samoupravljanjem (tj. zahtjeva za polietničkim, reprezentacionim i samoupravnim pravima). Liberalno-demokratski temelji savremene države na Zapadu su u protekle dvije decenije proširivali prostor za uvažavanje kulturnih različitosti u tradicionalno i teorijski racionalnoj i egalitarističkoj političkoj sferi, te je skovan i izraz multikulturalna demokratija za politički sistem u kojem kulturne razlike bivaju uvažene na političkom nivou. 2) *Opredijeljenost za građansku državu*. Crna Gora je ustavno opredijeljena kao građanska država, što prije svega podrazumijeva da je građanski identitet primarni identitet sa političkom valencom. S obzirom na multikulturalna prava koja su najvišim pravnim aktom priznata, taj identitet nije određen kao suprotstavljen partikularnim identitetima, niti je proklamovan kao zajednički identitet u kojem se stapaju svi ostali identiteti. Izričito je, dakle, opredjeljenje ustavotvorca za jedan transnacionalni građanski identitet koji ostavlja prostora za uvažavanje partikularnih identiteta putem uvažavanja određenih polietničkih prava i afirmacije kulturnih različitosti. 3) *Duh tolerancije i društvene solidarnosti*. Politička i društvena praksa na državnom nivou i na nivou lokalnih zajednica, kao i sociološka i politikološka istraživanja, koja su u ovoj oblasti rađena, ukazuju na visok stepen tolerancije i izgrađenu društvenu solidarnost u Crnoj Gori. U teoriji multikulturalizma se obje vrijednosti uzimaju kao dobar osnov za stabilnost i funkcionisanje multikulturalnog društva. Takođe, istraživanja pokazuju da se velika većina građana Crne Gore osjeća ponosnim pripadnošću svojoj državi. Nešto negativnije trendove pokazuje etnička distanca koja je u postreferendumskom periodu povećana. 3) *Identitetska pitanja*. Kulturna i politička sfera u Crnoj Gori još uvijek ukazuju na perpetuaciju pojedinih identitetskih podjela u crnogorskom društvu. To se u najvećoj mjeri odnosi na političko-identitetska pitanja koja su bila osnov za formulisanje javnih politika u dugom periodu prije državne samostalnosti. Institucionalni aranžmani formirani pod uticajem zapadnih liberalnih demokratija i pod imperativom evropskih integracija pružaju dobar osnov za minimizaciju postojećih podjela (naročito ako se uzme u obzir da se pri-

je svega radi o različitim političkim prije nego o različitim kulturnim identitetima), ali se javne politike ne prepoznaju kao inkluzivne i otvorene, što otežava ostavljanje ovih pitanja po strani. 4) *Simboli i identitet*. Simbolička pitanja u političkoj zajednici imaju identitetski, emotivni i politički značaj. Njihovo apstrahovanje znači teorijsko gubljenje iz vida značajnih iracionalnih i emotivnih komponenti identiteta i političkog života. Nadnacionalni (tj. državni) simboli se u Crnoj Gori u određenoj mjeri povezuju sa jednim partikularnim identitetom – crnogorskim, ne samo od strane crnogorskih građana već i na političkoj sceni. Ovo u određenoj mjeri otežava razvoj osjećaja pripadnosti i ponosa u vezi sa jedinstvenim domovinskim identitetom. 5) *Podaničko-participativna politička kultura*. Analize političke kulture u Crnoj Gori ukazuju na to da je neophodno jačati njen participativni element, što je za ovaj rad naročito značajno kao problem napredovanja demokratskog građanstva. Funkcionisanje i perpetuacija tranzicionih boljki liberalno-demokratskih institucija u Crnoj Gori su najveća prepreka u napredovanju aktivnog građanstva. Civilno društvo i mediji koji su u tranzicionom periodu odigrali ključnu ulogu u podizanju svijesti o građanskoj participaciji ne mogu istrajati u toj ulozi bez promjena u načinu funkcionisanja, povećanju stepena odgovornosti i visokog profesionalizma.

3. 8. 2. CILJ (MOGUĆI PRAVCI RAZVOJA)

1) *Jačanje diferenciranog građanstva na osnovama domovinskog identiteta i liberalno-demokratskih građanskih vrijednosti*. Snaženje jedinstvenog političkog identiteta kao osjećaja pripadnosti političkoj zajednici po stavu ovdje zauzetom nije isključivo u odnosu na partikularne kulturne i nacionalne identitete. Naprotiv, s obzirom na izražen stepen tolerancije i društvene solidarnosti, domovinski identitet može biti zasnovan na afirmaciji partikularnih identiteta prije nego na pukoj toleranciji različitosti. Od jačanja osjećaja pripadnosti političkoj zajednici zavisice i stabilnost liberalno-demokratskih aranžmana zasnovanih na uvažavanju multikulturnih zahtjeva.

3. 8. 2. 1. INDIKATORI OSTVARENJA CILJA

1) *Osjećaj pripadnosti domovinskom identitetu*. Uspjeh primarne i sekundarne socijalizacije, institucionalnih aranžmana i javnih politika u promovisanju jednog transnacionalnog identiteta kao osjećaja pripadnosti političkoj zajednici, uz osjećaj pripadnosti partikularnim identitetima, osnovni je pokazatelj ostvarenja cilja. Tenis tvrdi da se značaj javnog mnjenja za društvo može uporediti sa značajem religije za zajednicu, što govori o tome da je javni prostor stjecište racionalnog političkog dijaloga koji uvažava identitetske razlike, ali i afirmiše transnacionalni identitet kao (*de iure* i *de facto*) jednu od osnovnih vrijednosti crnogorske države. 2) *Uvažavanje temeljnih vrijednosti građanskog društva*. U drugim djelovima potprojekta je konstatovano da je vrijednosni model crnogorskog društva mješavina tradicionalnih, real-socijalističkih i liberalno-demokratskih vrijednosti. Jačanje liberalno-demokratske vrijednosne orijentacije i participativne političke kulture sa vrijednostima auto-

mije, individualnosti, participacije, uz jačanje republikanskog ideala građanske vrline, ukazuje na napredovanje u ostvarenju cilja.

3. 8. 2. 2. MEHANIZMI ZA OSTVARENJE CILJA

Tri su osnovna činioca formiranja i jačanja transnacionalnog identiteta u onom značenju i smislu u kojem je takav identitet određen u Ustavu Crne Gore i radu na kome se ovaj zaključak zasniva: 1) *Socijalizacija*. Primarna socijalizacija je od posebnog značaja za formiranje i razvoj individualnih vrijednosti koje pogoduju kasnijoj građanskoj profilaciji, toleranciji i solidarnosti. Njegovanje antiautoritarnosti, individualnosti, racionalnosti u porodici (kojoj je posvećen poseban rad u okviru potprojekta) je neophodan uslov za kasnije postojanje i ispoljavanja ovih individualnih vrijednosti u javnom prostoru. Sekundarna obrazovna socijalizacija u Crnoj Gori prepoznaje građansko vaspitanje i građansko obrazovanje kao posebne nastavne predmete, ali mora obezbijediti kroskurikularnost građanskog obrazovanja u širem smislu te riječi. Osnovni mehanizam ostvarenja cilja u okviru školske socijalizacije jeste profilisanje cjelokupnog obrazovanja kao građanskog obrazovanja. 2) *Institucije*. Jačanje institucionalnih aranžmana kao pravednih, u smislu dostupnosti i otvorenosti, ali i stabilnosti i efikasnosti, dovodi do jačanja osjećaja pripadnosti političkoj zajednici te time i do jačanja transnacionalnog identiteta. Od posebnog je značaja jednaka dostupnost službi i jednaka mogućnost pristupa institucijama uz obraćanje pažnje na proporcionalnu zastupljenost pojedinih nacionalnih, etničkih i kulturnih manjina. 3) *Javne politike*. Na nivou retorike politika u Crnoj Gori dobrim dijelom pogoduje razvoju građanskih vrijednosti, iako još uvijek čak i retorički postoje znaci korišćenja identiteta u demagoške i politikantske svrhe. Jasna usmjerenost javne politike na formiranje domovinskog identiteta ne smije značiti insistiranje na zajedničkom identitetu, već mora podrazumijevati ispoljavanje jasne i nedvosmislene orijentisanosti u pravcu inkluzije pojedinih političkih identiteta uz integraciju i promovisanje postojećeg varijeteta posebnih kulturnih identiteta. Od posebnog je značaja demonopolizacija javne politike koja će omogućiti razvoj građanskih vrijednosti, participativne političke kulture i građanske vrline.

3. 8. 2. 3. PREPREKE U REALIZACIJI CILJA

1) *Perpetuacija pojedinih podjela po osnovama političkih identiteta*. Identitetske podjele u Crnoj Gori po osnovama politički značajnih nacionalnih identiteta nijesu nestale nakon državne samostalnosti. Nepronalaženje načinja minimizacije njihovog političkog značaja može značajno uticati na nemogućnost razvoja osjećaja pripadnosti političkoj zajednici, pa čak i predstavljati opasnost po funkcionisanje liberalno-demokratskih institucija. 2) *Neuspjeh u jačanju jedinstvenog identiteta kao osjećaja pripadnosti političkoj zajednici*. Dvije su komponente ove prepreke u realizaciji postavljenog cilja: a) prva se tiče eventualnog insistiranja na formiranju zajedničkog identiteta (melting-pot identitetska politika) koja može dovesti do produbljiivanja identitetskih razlika i njihovog jačanja u javnoj sferi; b) druga se tiče eventualne nesposobnosti javnih politika i institucionalnih aranžmana da promovišu i ra-

zvijaju transnacionalni identitet i umanje implikacije povezivanja državnih simbola sa pojedinim nacionalnim identitetima. 3) *Insistiranje na zajedničkom identitetu*. Insistiranje na zajedničkom identitetu kao nadnacionalnoj pripadnosti koja je konfrontirana partikularnim pripadnostima i isključuje ih je moguće ali ne i vjerovano. Ovo može dovesti ne samo do prepreka u napredovanju transnacionalnog identiteta u ranije određenom smislu već i do dovođenja u pitanje kohezije političke zajednice i funkcionisanja liberalno-demokratskih institucija. 4) *Intenziviranje multikulturnih zahtjeva za samoupravljanjem*. Dok zahtjevi za političkim pravima kakva su korišćenje simbola, jezika pa i reprezentacija mogu biti uzeti kao zahtjev za uključenošću, zahtjevi za samoupravnim pravima mogu dovesti do ugrožavanja državnog jedinstva. Do ove malo vjerovatne prepreke može doći usljed ekstremnih grešaka u javnoj politici u pogledu razvoja građanskog identiteta kao domovinskog.

LITERATURA

- [1] Belamy, Robert: *Citizenship – A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press, 2008.
- [2] Bešić, M.; Đukanović, B.: *Svetovi vrednosti*, Podgorica, CID, 2000.
- [3] CEDEM, *Etnička distanca u Crnoj Gori*, 2007.
- [4] Ciprut, Jose V.: *Citizenship: Mere Contract, or Construct for Conduct*, in: Jose V. Ciprut (ed.), *The Future of Citizenship*, The MIT Press, MA: Cambridge, 2008, pp. 1–31.
- [5] Gaige, Mark P.: *Citizen: Past Practices, Prospective Patterns*, in: Jose V. Ciprut (ed.), *The Future of Citizenship*, The MIT Press, MA: Cambridge, 2008.
- [6] Gutmann, Amy (ed.): *Multiculturalism*, Princeton, Princeton University Press, 1994.
- [7] Jovanović, Pavle: *Politička kultura u Crnoj Gori*, Podgorica, CID, 2002.
- [8] Kimlika, Vil: *Multikulturalno građanstvo*, Podgorica, CID, 2004.
- [9] Kiš, Janoš: *Na putu prevazilaženja nacionalne države*, uvodni tekst za skup „Kolektivna prava – za i protiv”, Novi Sad, 6. 12. 1996.
- [10] Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*, Oxford, Clarendon Press, 1995.
- [11] Kotri, Zorica; Kaščelan, Vidosava; Backović, Anđa; Lalović, Zoran: *Strategija Građanskog vaspitanja i Građanskog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama u Crnoj Gori 2007–2010*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2007.
- [12] Lagos, Taso G.: *Global Citizenship – Towards a Definition*, Center for Communication and Civic Engagement, unpublished working paper, <http://depts.washington.edu/ccce>, 2003.
- [13] Linklater, Andrew: *Cosmopolitan Citizenship*, in: Engin F. Isin, Bryan S. Turner (eds.): *Handbook of Citizenship Studies*, Sage Publications, London, 2002, pp. 317–333.
- [14] Miller, David: *Citizenship and Pluralism*, *Political Studies*, XLIII, 1995, p. 432–450.
- [15] Miheljak, Vlado: *Slovenia in central Europe – Merely meteorological or a value kinship*, in: H.-D. Klingemann, D. Fuchs, J. Zielonka, *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*, Routledge, 2006, 119–148.
- [16] Monstat, *Stanovništvo – nacionalna i etnička pripadnost*, Podgorica, 2004.
- [17] Norman, Wayne; Kumlicka, Will: *Citizenship*, in: R. G. Frey, Christopher Heath Wellman (eds.), *A Companion to Applied Ethics*, Oxford, Blackwell Publishing, 2003, p. 213.
- [18] Osler, Audrey; Starkey, Hugh: *Changing Citizenship*, Maidenhead, Open University Press, 2005.

-
- [19] Offe, Claus: *Democracy Against Welfare State: Structural Foundations of Neoconservative Political Opportunities*, *Political Theory*, Vol. 15, No. 4, November 1987, pp. 501–537.
- [20] Podunavac, Milan: *Princip građanstva i poredak politike*, Fakultet političkih nauka Čigoja štampa, Beograd, 2001.
- [21] *Preporuke iz Lunda*, Zaklada za multietničke odnose, 1999.
- [22] Scorza, Jason A.: *Teaching Citizenship*, Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, CA: San Francisco, August 30–2, 2001.
- [23] Šuković, Mijat: *Ustavno pravo*, Podgorica, CID, 2009.
- [24] Taylor, Charles: *The Politics of Recognition*, in: Amy Gutmann (ed.): *Multiculturalism*, Princeton, Princeton University Press, 1994, pp. 25–75.
- [25] Ten Napel, Hans-Martien; Theissen, Florian Karim: *Taking Pluralism Seriously: The US and the EU as Multicultural Democracies?*, in: Bart C. Labuschagne, Reinhard W. Sonnenschmidt (eds.): *Religion, Politics and Law*, Boston, Brill, 2009, pp. 363–392.
- [26] Turner, B.: *Outline of a Theory of Citizenship*, in: Ch. Mouffe (ed.): *Dimensions of Radical Democracy*, London, Verso, 1992.
- [27] Žiljak, Tihomir: *Načelo građanstva i obrazovanje odraslih*, *Politička misao*, vol. XXXIX, br. 1, 2002.

